

Гуцол С.Ю. Наративне самопроекування в лімінальні періоди життя студентської молоді / С.Ю. Гуцол // **Особистість в умовах кризових викликів сучасності**: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. – К., 2016. – [629 с.] – С. 247 – 255.

УДК: 159.923.35

НАРАТИВНЕ САМОПРОЕКТУВАННЯ В ЛІМІНАЛЬНІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

С.Ю. Гуцол,
старший науковий співробітник
лабораторії когнітивної психології
Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук, доцент

Статтю присвячено аналізу «сюжету переходу» як втіленню особистісного проекту студентської молоді в міфологічному дискурсі. Показано, що «сюжети переходу» актуалізуються як періоди «піків напруги» особистісної активності по присвоєнню нових смислів, творенню оновлених ідентичностей і відіграють важливу роль у процесі самопроекування особистості. Розроблено методику побудови особистісного проекту, що базується на переосмисленні життєвого досвіду з метою усвідомлення особистісного потенціалу розвитку, моделювання досвіду подолання лімінальності і фіксації його в «квазібіографічному» тексті.

Ключові слова: міф, проект, самопроекування, наратив, «сюжет переходу», лімінальний період.

Постановка проблеми. У процесі реалізації екзистенційної потреби людини в осмисленні світу, створенні образу реальності, підтримці константності символічних культурних конструктів значну роль відіграє міфологічний дискурс. Саме в результаті міфологічного «освоєння» внутрішнього світу та навколишньої (247) реальності і відбувається створення особистісного проекту – твору, що «пишеться» в повсякденності вчинками, які мають символічний підтекст та міфологізують (у культурологічному відношенні) певні поведінкові моделі, характерні, насамперед, для граничних, поворотних, лімінальних, перехідних періодів життя людини. У ці періоди під впливом певних умов суб'єкт, трансформуючись, робить перехід від одного, умовно цілісного, «завершеного» фрагменту життєвого шляху, до іншого – якісно нового (або, принаймні, такого, що суб'єктивно так переживається), що неминуче потребує докладання відчутних внутрішніх зусиль і особистісних подолань.

Виклад основного матеріалу. Різноманітні дослідження перехідних періодів життя людини мають давню історію у гуманітарному знанні. Так, згідно з концепцією А. Геннепа, ритуал переходу (rites de passage), є обов'язковою складовою будь-якого типу мінливості й актуалізує дихотомію, що існує між «стабільною» і «змінною» структурами. З його погляду, усередині процесу переходу доцільно виокремити три етапи: сепарацію (відчуження,

відділення), яка припускає ізоляцію певної індивідуальної форми або індивіда (ініціанта) від фіксованої соціокультурної структури, що «відриває» його від реального часу/простору; маргинальність або лімінальність, що характеризується амбівалентним станом ініціанта (або «транзитного мандрівника»), його переходом у проміжну амбівалентну соціальну зону (лімбо); інкорпорацію (об'єднання), яка відповідає «реагрегації» індивіда, повернення ініціанта в соціальну реальність в оновленому статусі, що пов'язана із церемоніалом інкорпорації у «новий світ» [2].

Виходячи з концепції А. Геннепа, ритуал переходу може бути представлено як цілісну інтегральну єдність прелімінальної, лімінальної та постлімінальної фаз; а збереження послідовності стадій ритуалу для різних вікових груп дозволяє зробити висновок про наявність універсальних закономірностей подібних ритуалів та їхнє значення як для різноманітних спільнот, так і для окремо взятого індивіда [2]. З погляду О.Є. Сапогової, кількість таких періодів у житті людини може бути принципово більшою, ніж перехідних періодів, пов'язаних з віковим розвитком (виходячи з різних концепцій вікових періодизацій розвитку) [5].

На сьогоднішній день для психологічної практики актуальною є проблема пошуку продуктивних стратегій взаємодії з клієнтами, що переживають лімінальну фазу, усередині якої їм властиві, часом надзвичайно складні, відчуття повної невизначеності, безвихідності, неможливості здійснення будь-якого вибору, що, у свою чергу, може призвести до неврозів, психосоматичних розладів, залежностей, психогенних депресій.

У контексті вищевикладеного, однією з найбільш «уразливих», «чутливих» вікових груп (поряд із літнім віком), є період юності. Виходячи з нашого досвіду викладання у вищому навчальному закладі, ми підтверджуємо гостру необхідність у розробці арсеналу психологічних методик, спрямованих на допомогу студентам старших курсів у подоланні лімінальності, обумовленої необхідністю, буквально переступивши поріг ВНЗ, опинитися в новому (а для багатьох, лякаючому) соціальному статусі.

Так, на думку Г.Л. Тульчинського, «юнак, що вступає в життя, вступає у світ усюди і без нього щільний, світ, у якому, як він незабаром здогадається, ніхто на (249) нього особливо не чекає. У найкращому випадку – батьки, та й ті не завжди. Уявляючи себе «всім», приміряючи на себе різні життєві програми й проекти, юнак об'єктивно є «ніким». І це створює максимально напружений, ультрапарадоксальний стан душі, штовхає на «неадекватні» вчинки. Неможливість реалізуватися «тут і зараз» породжує стилістику протесту, відмови, а то й відходу» [3].

Очевидно, що інтенсивний пошук розв'язання зазначеної проблеми паралельно відбувається усередині різних психотерапевтичних напрямків: терапії кризових станів, гештальт-терапії, арт-терапії, еріксонівської, клієнтцентрованої, тілесно-орієнтованої терапії, психодрами, психоаналізу, психосинтезу тощо. Наше дослідження є спробою залучення ресурсів психологічної герменевтики, зокрема, можливостей нарративного підходу до процесу пошуку розв'язання цієї проблеми. Предметом нашого вивчення є

«сюжет переходу» як втілення особистісного проекту студентської молоді у міфологічному дискурсі. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні можливостей ефективного застосування нарративних практик самопроєктування на прикладі «міфо-сюжетів переходу».

Під фазами «переходу» (лімінальними періодами) життєвого шляху людини ми будемо розуміти суб'єктивно диференційовані «зазори у триваючому досвіді» (В.П. Зінченко), що сполучені з рефлексією смислової завершеності певних життєвих фрагментів, які вимагають подолання «Себе наявного» і проєктування «Себе іншого». Термін «лімінальний», уперше використав у науковій практиці А. Геннеп («Rites de Passage», 1908 р.), він походить від латинського слова «limin», що означає межу, поріг, прохідний коридор, і, у його концепції, артикулюється як специфічна транзитна динамічна кондиція, що є проміжним станом між стабільною і вже трансформованою структурами. У своїх дослідженнях А. Геннеп інтерпретує лімінальну фазу як проміжну, медіативну, що спонукається імпульсом мінливості [2]. Розвиваючи ідеї А. Геннепа, В. Тернер визначає лімінальний період як «інтерструктуральну ситуацію», що розгортається між «різними позиційними структурами» [11].

Під фазами «переходу» (лімінальними періодами) життєвого шляху людини ми будемо розуміти суб'єктивно диференційовані «зазори у триваючому досвіді» (В.П. Зінченко), що сполучені з рефлексією смислової завершеності певних життєвих фрагментів, які вимагають подолання «Себе наявного» і проєктування «Себе іншого». Термін «лімінальний», уперше використав у науковій практиці А. Геннеп («Rites de Passage», 1908 р.), він походить від латинського слова «limin», що означає межу, поріг, прохідний коридор, і, у його концепції, артикулюється як специфічна транзитна динамічна кондиція, що є проміжним станом між стабільною і вже трансформованою структурами. У своїх дослідженнях А. Геннеп інтерпретує лімінальну фазу як проміжну, медіативну, що спонукається імпульсом мінливості [2]. Розвиваючи ідеї А. Геннепа, В. Тернер визначає лімінальний період як «інтерструктуральну ситуацію», що розгортається між «різними позиційними структурами» [11].

Проте, як підкреслює М.І. Спаріосу, лімінальність містить не тільки ізоляцію від стабільних структур, а і потенційні можливості створення альтернативних структур, «лімінальність для Тернера є формою не тільки транзитності, а і потенційності» [10, 113]. На думку Р. Палмера, «в індивіда, що переходить у лімінальну фазу, є індивідуальний потенціал, але він перебуває в розломі, існуючому між світами, тобто рівною мірою є концептуальним медіумом для альтернативних структур, які існують «там» і «тут» [9, 8].

Приєднуючись до поглядів І. Ратіані, ми вважаємо, що позитивна альтернатива є продуктом творчої волі, нерозривним синтезом уяви й творчості, що межують з реальними, стабільними соціокультурними структурами, і, у результаті значних особистих переживань і продуктивних рефлексій, досягає бажаних перетворень. У зв'язку з цим, І. Ратіані акцентує на значенні літератури як ідеальної форми для такого роду «містичних ігор» [4].

Аналогічної думки з цього питання дотримується і М.І. Спаріосу, який констатує, що «літературному дискурсу під силу створювати істинно нові

альтернативи, оскільки це – форма гри, «як би» зумовлена моделлю дія, у межах (249) якої поєднуються реальний і уявний світи, з яких і створюється окремий проміжний світ. Виражаючи реальні й уявні форми відносин, або формуючи їх суперечливу єдність, література створює альтернативні моделі існування» [10, 30]. В. Ізер артикулює літературу як «лімінальну гру», як не тільки медіацію між необхідністю й уявою, але й як зумовленість і детермінацію самотрансцендентної творчої діяльності суб'єкта [8].

Отже, можна стверджувати, що «література, за своєю сутністю і призначенню, є саме лімінальним феноменом, виконуючим функцію фази переходу від керованої за допомогою сили деструктивної реальності до сформованого уявою зовнішньому космосу: література виконує роль транзитної «коліснички», що рухається від світу, який є хронологічно впорядкованим за допомогою сили й обмеженим технологізовано-бюрократичною реальністю, до світу, сповненого вірою, вільними ідеями та фантазіями» [4, с. 198].

На наш погляд, важливим завданням літератури як лімінального феномену є створення нового світу, нової реальності, що, у свою чергу, припускає як акцентування відмінностей між реальним і уявним світами, так і виявлення різних логічних і онтологічних напруг між необхідністю та можливістю. Адже, альтернативна реальність стає можливістю тільки тоді, коли вона моделюється в уяві автора і поступово реалізується за допомогою трансформаційних творчих зусиль протагоніста. Продуктивний етап процесу трансформації відбувається саме на лімінальній фазі, яку можна проблематизувати як транзитний простір/час, розташований між двома світами, як, певного роду, вододіл між реально існуючою й уявною системами, як «амбівалентний онтологічний ландшафт» (І. Ратіані). У цьому контексті, уявна (вигадана реальність), сприймається не як «неіснуюча», а як «дійсна», яку засновано на альтернативних онтологічних принципах, існування якої можливе поза транзитною фазою; а значуща для реальності просторово-часова конфігурація буде не тільки не суперечити, але й повністю відповідати існуючим соціальним структурам. Саме у цьому випадку «rites de passage» і може розглядатися як допоміжний перехідний «місток» у напрямку опозиційної реальності, що вимагає іншої інтерпретації просторово-часових відносин зі світом.

Згідно з концепцією Г.Л. Тульчинського, «найважливішою особливістю лімінальності є те, що на початку і наприкінці цього процесу знаходиться свідомість, її структура та зміст – ментальність як початковий імпульс і як кінцевий результат лімінального процесу. І саме між цими двома крайніми точками лімінальності, як засіб її вираження й осмислення, реалізується лімінальний дискурс» [3]. Більше того, на його думку, лімінальний дискурс є одним із засобів, який і забезпечує саме реалізацію процесу переходу [3].

Наратив, що укорінений у певній дискурсивній ситуації, становить не тільки результат, але, що дуже важливо, і саму модель для наступних відтворень, наративні границі яких визначаються комунікативними стратегіями суб'єктів, що беруть участь у цій ситуації. Отже, актуальною проблемою, яка вимагає розв'язання, виступає проблема взаємодії між оповіданням і

соціокультурним контекстом, «входження» наративу в життєву практику. Наративні тексти тут можуть виступати і як оповідання про перехід, і як наративи «досвіду переходу», і як його безпосередня практика (250).

Свідченням прототипності й універсальності обрядів переходу може бути їхнє різноманіття в творах художньої літератури. Ритуал переходу у художніх наративах виступає як матриця досвіду і, свого роду, операційна метафора. При цьому, рекурентний характер сюжету переходу, його присутність як у художньому, так і в особистісному наративі, а також легкість перетворення, трансформації у відповідних контекстах неперехідних ситуацій у ситуації переходу, очевидно, свідчать про його прототипність у наративах досвіду, про наявність у ньому структури досвіду, яку можна тлумачити як структуру досвіду переходу.

Усередині цього досвіду категорія межі виступає як умова розвитку подієвого, а отже, і продуктивного переходу від «Себе наявного» до «Себе іншого». «Проводячи межі, ми структуруємо світ, обмежуємо себе і свій простір. Перетинаючи межі, ми втрачаємо себе, порушуємо власну самототожність – і, ризикуючи загинути, так і не відновивши її, отримуємо шанс на таке відновлення, яке надає життю сюжетну складову. Це архаїчний механізм, модель, яку закладено в обряді та з нього запозичено словесними жанрами, що інтерпретують життя як сюжет. І ця архаїчна модель має незаперечну актуальність» [1, с. 185].

Свідченням прототипності й універсальності обрядів переходу може бути їхнє різноманіття в творах художньої літератури. Ритуал переходу у художніх наративах виступає як матриця досвіду і, свого роду, операційна метафора. При цьому, рекурентний характер сюжету переходу, його присутність як у художньому, так і в особистісному наративі, а також легкість перетворення, трансформації у відповідних контекстах неперехідних ситуацій у ситуації переходу, очевидно, свідчать про його прототипність у наративах досвіду, про наявність у ньому структури досвіду, яку можна тлумачити як структуру досвіду переходу.

Усередині цього досвіду категорія межі виступає як умова розвитку подієвого, а отже, і продуктивного переходу від «Себе наявного» до «Себе іншого». «Проводячи межі, ми структуруємо світ, обмежуємо себе і свій простір. Перетинаючи межі, ми втрачаємо себе, порушуємо власну самототожність – і, ризикуючи загинути, так і не відновивши її, отримуємо шанс на таке відновлення, яке надає життю сюжетну складову. Це архаїчний механізм, модель, яку закладено в обряді та з нього запозичено словесними жанрами, що інтерпретують життя як сюжет. І ця архаїчна модель має незаперечну актуальність» [1, с. 185].

У процесі розв'язання цього завдання нами було розроблено методику, спрямовану на допомогу студентам старших курсів у подоланні лімінальності, що пов'язано із закінченням магістратури і зміною соціального статусу (від «студента» – до «молодого фахівця»): пошуком роботи, початком професійної діяльності, початком дорослого, більш самостійного життя. Змістовно запропонована нами методика становить «побудову» особистісного проекту як

сюжету можливої історії, породження корпусу наративів, що розгортаються навколо певних міфологічних тем, «міфо-сюжетів», що моделюють досвід подолання лімінальності різних (251) «періодів переходу» в житті людини і фіксують його в текстовій формі – в художньому «квазібіографічному» наративі. Дана методика спрямована на навчання навичкам наративного самопроекування, зокрема на створення проекту проходження лімінальних фаз розвитку особистості.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (НТУУ «КПІ»). Пілотажну групу кількістю 75 осіб склали магістранти факультету соціології і права. Дослідження проводилось упродовж 2014–2015 років.

Коротко наведемо процедуру експерименту і проаналізуємо його попередні результати. Після закінчення академічних занять магістрантам зненацька робили оголошення, запрошували всіх бажаючих затриматись на годину, щоб прийняти участь у творчому проекті по написанню художнього літературного твору «на допомогу розвитку науки і культури». Справжня мета дослідження учасникам не повідомлялась. На всі прохання студентів надати їм більш детальну інформацію про мету й завдання цього проекту ми ухилялись від чіткої відповіді, розповідаючи «ні про що». Студентам-добровольцям було запропоновано протягом години анонімно у вільній формі написати розповідь від імені будь-якого вигаданого персонажу (довільної статі) на тему: «Записки 35-річної людини, що знайшла власний життєвий шлях». Вік «оповідача» було обрано нами так, щоб він міг гіпотетично «проглядатися» з позиції двадцяти однолітніх студентів і легко ідентифікувався з «дорослістю», «зрілістю», «досягненнями», «досвідченістю».

Через годину студенти здали нам свої тексти й одержали нове завдання: протягом десяти хвилин написати коротку післямову (есе-рефлексію), що починалась би словами: «Після того, як я написав(ла) це оповідання, я раптом подумав(ла) про себе і ...». По закінченню десяти хвилин, ми зібрали тексти респондентів, подякувавши їм за допомогу, та повідомили, що через тиждень на занятті відповімо їм на всі запитання, які можуть у них виникнути у зв'язку з їхнім виконанням важливої внутрішньої роботи. Далі, залежно від формату запланованої з учасниками експерименту роботи (навчання, консультування, терапія та ін.), мотивації, обраного підходу, конкретних завдань, часових та інших організаційних можливостей, ми припускаємо різні варіанти використання «квазібіографічного» наративного матеріалу як ресурсу для самоосмислення, самопроекування, самотворення студентської молоді.

Отже, на цьому етапі експерименту ми отримали напівпроективні наративні тексти, що базуються на життєвому досвіді респондентів, їхній рефлексії власному життю та життєвих подій інших людей, творів художньої літератури, кінофільмів тощо. Ми отримали певний «ідеальний» варіант проекту з «переміщення» Себе із «Себе наявного» в «Себе оновленого» у віці тридцяти п'яти років, що вже «знайшов власний життєвий шлях».

Очевидно, що такого роду «переміщення» для респондентів юнацького віку не завжди може торкатися всіх трьох рівнів життєвого проекту: подієвого,

зміни особистісних характеристик та екзистенційного. На наш погляд, додаткове написання післямови про себе вже після створення літературного «квазібіографічному» нарративу (тут і в подібних експериментах) може «запустити» (252) ще несформований механізм екзистенційної рефлексії, що як у юнацькому віці, так і в пізніші вікові періоди становить факультативний ресурс особистості.

Наведемо проміжні результати нашого дослідження, отримані в ході застосування методу контент-аналізу до корпусу художніх «квазібіографічних» текстів, а також семантичної інтерпретації нарративного матеріалу й авторських есе-рефлексій.

1. Встановлено зв'язок «сюжетів переходу» із магістральними культурними сюжетами про «залишення батьківського дому», «випробування героя», «пошук (quest)», «зустріч», що мають міфологічне коріння.

2. Як нетиповий серед «квазібіографічних» студентських нарративів (зустрічається в 4% текстів) виокремлено «сюжет оновлення», який містить усвідомлене завдання побудувати оновлений варіант буття «Себе», відтворити «Себе цілісного», і свідчить про готовність до конструктивної рефлексії та самопроекування.

3. Визначено як внутрішні (відкритість світу, прагнення щось довести самому собі, відповідальність, терпіння, професійні якості, любов), так і зовнішні (гроші та інші матеріальні цінності, зовнішні дані, друзі, діти, значимі люди, різні зовнішні зразки й приклади) ресурси подолання лімінальності студентською молоддю.

Наведені вище **висновки** не є остаточними і відображають лише результати початкового етапу дослідження зазначеної проблеми. Однак уже зараз для нас абсолютно очевидним є необхідність подальших методичних розробок у галузі нарративних практик і технологій самопроекування, зокрема проєкування особистості в міфологічних координатах, що виступають базисними векторами смислової орієнтації людини у світі.

«Сюжети переходу» як міфологічні форми втілення особистісного проєкту актуалізуються як періоди «піків напруги» особистісної активності по присвоєнню нових смислів, створенню оновлених ідентичностей і відіграють важливу роль у процесі формування життєвих стратегій та їхнього втілення в різних формах життєвих практик. Оволодіння нарративними практиками самопроекування в юнацькому віці сприятиме формуванню індивідуальних способів екзистенційної адаптації на етапі дорослості.

Список використаної літератури

1. Виролайнен М. Протоязык XXI века / М. Виролайнен // Новый Мир. – 2004. – № 9. – С. 184–189.
2. Геннеп А. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. Геннеп ; пер. с фр. – М. : «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с. – (Сер. «Университетская библиотека. Этнографическая библиотека»).
3. Проективный философский словарь. Новые термины и понятия

[Электронный ресурс] / Под ред. Г.Л. Тульчинского, М.Н. Эпштейна ; предисл. М.Н. Эпштейна. – СПб. : Алетейя, 2003. – 512 с. (Сер. «Тела мысли (In profundum)»). – Режим доступа : <http://www.culturalnet.ru/main/getfile/286> ; <http://terme.ru/dictionary/951>; <http://prepod.nspu.ru/file.php/223/> 04_glossary/proectivny/index.htm (253)

4. Ратиани И. Теория лиминальности. Проблема антропологии и современного литературоведения / И. Ратиани // Литература в диалоге культур. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 195–199.

5. Сапогова Е.Е. Экзистенциальное содержание лиминальных периодов жизни / Е.Е. Сапогова // Работа переживания и психологическая помощь детям : сб. статей и тезисов выступлений II Международной конференции Телефонов доверия (Москва, 25–27 октября 2007) / Под общ. ред. Г.Э. Мариани. – М.: Национальный Фонд защиты детей от жестокого обращения, 2007. – С. 88–95.

6. Чепелева Н.В. Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве / Н.В. Чепелева // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной конференции, посвященной 80-летию А.В. Брушлинского / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – Т. 3. – С. 342–345.

7. Чуева Н.А. Возрастная динамика жизненного проектирования / Н.А. Чуева // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2013. – Вып. 3. – С. 284–294.

8. Iser W. The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology / W. Iser. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993. – 347 p.

9. Palmer R.E. The Liminality of Hermes and the Meaning of Hermeneutics / R. E. Palmer // Proceedings of the Heraclitean Society. A Quarterly Report on Philosophy and Criticism of the Arts and Sciences. – Michigan, 1980. – Vol. 5. – P. 4–11.

10. Spariosu M. I. The wreath of the wild olive: Play, liminality, and the study of literature / M. I. Spariosu. – Albany: State University of New York Press New York Press, 1997. – 350 p.

11. Turner V. The Ritual Process . Structure and Anti-Structure (Foundations of Human Behavior) / V. Turner. – Ithaca, NY : Cornell New York University Press, 1995. – 342 p. (Ser. «Symbol, Myth, and Ritual Series»).

Нарративное самопроектирование в лиминальные периоды жизни студенческой молодежи

Статья посвящена анализу «сюжета перехода» как воплощению личностного проекта студенческой молодежи в мифологическом дискурсе. Показано, что «сюжеты перехода» актуализируются как периоды «пиков напряжения» личностной активности по присвоению новых смыслов, созиданию обновленных идентичностей и играют важную роль в процессе самопроектирования личности. Разработана методика построения личностного проекта, базирующаяся на переосмыслении жизненного опыта с целью осознания личностного потенциала развития, моделирования опыта преодоления лиминальности и фиксации его в «квазибиографическом» тексте.

Ключевые слова: миф, проект, самопроектирование, нарратив, «сюжет перехода», лиминальный период.

Narrative self-design in the liminal periods of student youth life

The article analyzes the «plot of transition» as implementation of the personal project of students in the mythological discourse. It is shown that "plots of transition" are updated as periods of "surges" of personal activity to assign new meanings, to create renewed identities, play an important role in the process of self-designing. The author elaborated the technique of construction of the personal design. This technique is based on reinterpretation of one's life experience with the purpose to realize a personal's development potential, to model the experience, which overcomes the liminality and to fix this experience in a "semi-biographical" text.

Key words: myth, design, self-designing, narrative, "plot of transition", liminal period.

(254)